

ईव्हीएम आणि मतदान प्रक्रियेवरील विश्वासाहता

डॉ. निलेश गोकुळ शेरे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय, नळदुर्ग, जि. धाराशिव

Corresponding Author: डॉ. निलेश गोकुळ शेरे

Email- nileshgshere@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.15162336

सारांश:

भारतामध्ये अखंडतेने मुक्त आणि निष्पक्ष निवडणुका पार पाडण्यासाठी भारतीय निवडणूक आयोगाला जागतिक स्तरावर 'गोल्ड स्टॅण्डर्ड' म्हणून ओळखले जाते. आयोगाने निवडणुकीच्या कार्यक्षम, सुरळीत आणि व्यावसायिक वर्तनाचे नेहमीच उच्च दर्जाचे मानक स्थापित केले आहेत. निवडणूक प्रक्रिया सुधारण्यासाठी नवीनतम प्रगत तंत्रज्ञान स्वीकारण्यात, अंमलात आणण्यात आयोग आघाडीवर आहे. गेल्या २० वर्षांमध्ये आयोगाने ईव्हीएम मशिनसचा वापर करून राज्य विधानसभेच्या आणि लोकसभा निवडणुका यशस्वीपणे पार पाडल्या आहेत. 2024 च्या लोकसभा निवडणुकीच्या निकालांचा आनंद लुटणारे विरोधक २० नोव्हेंबर रोजी पार पडलेल्या विधानसभा निवडणुकीच्या अनपेक्षित निकालाने संभ्रमित झाले. निवडणूक आयोगाने वारंवार प्रणालीद्वारे होत असलेल्या मतदान प्रक्रियेतील पारदर्शकता आणि विश्वासाहता वेळोवेळी सिद्ध केली असतानाही निवडणूक प्रक्रियेवर संशय घेणे, अभ्यासू आणि जाणकार मतदारांना देखील रुचेल की नाही ही शंका आहे.

प्रस्तावना :

कोट्यवधी मतदार, शेकडो पक्ष अशा प्रचंड पसाऱ्यात भारतातील निवडणुका होत असतात. त्यांचा ठरावीक असा कार्यकाळ नाही. त्यामुळे भारतात पूर्ण वर्षभर कोणत्या ना कोणत्या राज्यात निवडणुका होत असतात. लोकसभेच्या, विविध राज्यांमधल्या विधानसभेच्या आणि महानगर पालिकांच्याही निवडणुका आता इलेक्ट्रॉनिक व्होटिंग मशीनद्वारेच घेतल्या जाऊ लागल्या आहेत. या ईव्हीएम मशिन बाबत मतदारांमध्ये नेहमीच कुतूहल आणि विरोधकांमध्ये संशय राहिला आहे. निवडणूक आयोगाच्या मते निवडणुकीच्या किचकट आणि आव्हानात्मक प्रक्रियेत मतदार हा केंद्रस्थानी असतो आणि मतांचं पावित्र्य हा सगळ्यात संवेदनशील मुद्दा आहे. असे असतानाही महाराष्ट्र विधानसभा निवडणुकीच्या निकालानंतर महाविकास आघाडीतल्या अनेक नेत्यांनी ईव्हीएम मशिनवर संशय व्यक्त केला. लोकसभा निवडणुकीमध्ये महाराष्ट्रात आघाडीला मिळालेले यश आणि केवळ सहा महिन्यांमध्येच आघाडीचा दारुण पराभव, या घटनांमुळे आघाडीच्या नेत्यांकडून प्रणालीवर संशय घेतला जात आहे.

निवडणुकांमध्ये इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रे (ईव्हीएम) यांच्या लोकशाही तत्वांवर होणाऱ्या परिणामांबद्दल आंशिक निवडणूक आयोगांच्या चिंतेमुळे निवडणुकांमध्ये इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रे (ईव्हीएम) भोवतीचा वाद वाढला आहे. सुरुवातीला निवडणूक प्रक्रिया सुलभ करण्यासाठी, खर्च कमी करण्यासाठी आणि मतमोजणीला गती देण्यासाठी ईव्हीएम आणण्यात आले

होते. या तांत्रिक बदलामुळे निवडणूक अखंडता आणि कार्यक्षमता वाढण्याची शक्यता वाढली. तथापि, मतदारांमध्ये साक्षरतेच्या समस्या, उच्चभू लोकांकडून छेडछाडीचे आरोप आणि निवृत्तीनंतर अधिकाऱ्यांनी उपस्थित केलेल्या चिंता यामुळे ईव्हीएमवरील अविश्वास त्यांच्या विश्वासाहता आणि सुरक्षिततेवर वादविवादाला सुरुवात झाली आहे. या चर्चेमुळे ईव्हीएमचा वापर सुरू ठेवायचा की पारंपारिक मतपत्रिका प्रणालीकडे परत जायचे यावर धुवीकरणात्मक चर्चा सुरू झाली आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1. मतदान प्रक्रिया, आणि सुरक्षा प्रणाली यांचा अभ्यास करणे.
2. ईव्हीएमवरील जनतेचा विश्वास आणि शंका यांचे विश्लेषण करणे.
3. ईव्हीएमशी संबंधित कायदे, निवडणूक आयोगाच्या मार्गदर्शक सूचना, आणि न्यायालयीन निर्णयांचा अभ्यास करणे.
4. ईव्हीएममध्ये सुधारणा करण्याच्या उपाययोजनांचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहितके :

1. ईव्हीएम प्रणाली मतदान प्रक्रियेत मानवी हस्तक्षेप कमी करून अधिक अचूक निकाल प्रदान करते.
2. मतदारांचा ईव्हीएमवरील विश्वास त्यांच्या राजकीय कलानुसार बदलतो.

3. व्हीव्हीपॅट (VVPAT) प्रणालीचा वापर ईव्हीएमच्या पारदर्शकतेत सुधारणा करतो.
4. ईव्हीएमच्या विश्वासाहतेबाबत मतदारांमध्ये जागरूकतेचा अभाव आहे.
5. ईव्हीएमच्या विश्वासाहतेवर अधिक संशोधन आणि सुधारणा केल्यास लोकांचा विश्वास वाढू शकेल.

ईव्हीएम आणि मतदान प्रक्रियेवरील विश्वासाहता – इतिहास

1. प्राचीन मतदान प्रणाली- लोकशाहीच्या सुरुवातीपासूनच मतदान पद्धती विकसित होत गेल्या. प्राचीन ग्रीस आणि रोमन साम्राज्यात मतदानाकरिता दगडी पट्ट्या किंवा मातीच्या टोकणस वापरण्यात येत असत. भारतातील प्राचीन गणराज्यांमध्येही लोकांनी प्रतिनिधी निवडण्याची पद्धत अस्तित्वात होती.
2. पारंपरिक मतपत्रिका प्रणाली- 18 व्या आणि 19 व्या शतकात जगभरात निवडणुकांसाठी कागदी मतपत्रिका (Ballot Paper) वापरल्या जाऊ लागल्या. भारतात 1952 मध्ये पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुकीसाठी मतपत्रिका वापरण्यात आल्या. पारंपरिक प्रणालीमध्ये मतमोजणीसाठी जास्त वेळ लागत असे आणि बनावट मतदान, मतपत्रिका चोरी, चुकीची मोजणी यासारख्या समस्या निर्माण होत असत. यावरती उपाय म्हणून पुढे इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्राला सुरुवात झाली.
3. इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्र (ईव्हीएम) ची संकल्पना आणि सुरुवात - 1960 च्या दशकात अमेरिका आणि युरोपमध्ये इलेक्ट्रॉनिक मतदान प्रणाली विकसित करण्यावर विचार सुरू झाला. 1980 च्या दशकात भारतातही निवडणूक प्रक्रियेत सुधारणा करण्यासाठी इलेक्ट्रॉनिक यंत्र वापरण्याचा विचार करण्यात आला.

भारतात ईव्हीएमचा विकास आणि पहिली चाचणी :

भारतीय निवडणूक आयोगाने 1980 च्या दशकाच्या सुरुवातीस इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रांची संकल्पना मांडली. पुढे इलेक्ट्रॉनिक्स कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया लिमिटेड (ECIL) आणि भारत इलेक्ट्रॉनिक्स लिमिटेड (BEL) यांनी 1989 मध्ये पहिले ईव्हीएम मॉडेल विकसित केले. 1982 मध्ये केरळ राज्यातील परुर मतदारसंघात ईव्हीएमचा पहिला प्रायोगिक वापर करण्यात आला.

1. भारतातील ईव्हीएमचा अधिकृत वापर- 2000 मध्ये छत्तीसगड, मध्य प्रदेश आणि राजस्थान येथील निवडणुकांमध्ये प्रायोगिक तत्वावर ईव्हीएमचा वापर करण्यात आला. त्या नंतर संपूर्ण भारतात प्रथमच सार्वत्रिक लोकसभा निवडणुकीत ईव्हीएमचा वापर करण्यात आला. तर 2009 मध्ये 100% मतदान प्रक्रिया ईव्हीएमद्वारे पार पडली. 2013 सर्वोच्च न्यायालयाने "व्हीव्हीपॅट" (VVPAT – Voter Verified Paper Audit Trail) प्रणालीची संकल्पना

मंजूर केली आणि 2019 लोकसभा निवडणुकीत मोठ्या प्रमाणावर व्हीव्हीपॅटचा वापर करण्यात आला.

ईव्हीएमवरील विश्वासाहतेबाबत प्रश्नचिन्हे

ईव्हीएमच्या विश्वासाहतेवर विविध राजकीय पक्ष, तज्ज्ञ आणि सामान्य नागरिकांकडून वेळोवेळी आक्षेप नोंदवले गेले आहेत. काही महत्त्वाचे मुद्दे खालीलप्रमाणे.

1. छेडछाड (Tampering) ची शक्यता – ईव्हीएमसोबत छेडछाड करता येऊ शकते का, हा मोठा वादविषय राहिला आहे. काही तज्ज्ञांच्या मते, योग्य तांत्रिक ज्ञान असलेल्या व्यक्तींकडून यंत्रामध्ये फेरफार केला जाऊ शकतो.
2. मतदान प्रक्रियेतील पारदर्शकतेचा अभाव – पारंपरिक मतपत्रिकांच्या तुलनेत ईव्हीएममध्ये मतदानाचे प्रमाण सहज तपासता येत नाही. परिणामी, निवडणुकीतील पारदर्शकतेबाबत शंका उपस्थित होते.
3. व्हीव्हीपॅटची आवश्यकता – ईव्हीएममध्ये "व्हीव्हीपॅट" जोडल्यामुळे मतदारांना त्यांच्या मताची पुष्टी मिळते. मात्र, काही निवडणुकांमध्ये हे सर्व मशीन तपासले जातात की नाही, हा प्रश्न राहतो.
4. हॅकिंगची शक्यता – ईव्हीएमला इंटरनेटशी जोडलेले नसल्याने हॅकिंगची शक्यता नाही, असे निवडणूक आयोगाचे म्हणणे आहे. परंतु, काही संशोधक आणि राजकीय पक्षांचा दावा आहे की, मशीनमध्ये पूर्वनियोजित फेरफार करणे शक्य आहे.

ईव्हीएमच्या समर्थनार्थ खालील मुद्दे मांडले जातात :

1. चुकीची मोजणी टाळणे – पारंपरिक मतपत्रिका मोजणीच्या प्रक्रियेमध्ये मानवी त्रुटी होण्याची शक्यता होती. अशी उदाहरणे देखील आपणाला दिसून येतात. परंतु ईव्हीएम मध्ये अशा पद्धतीने कुठल्याही चुकीची शक्यता नसते. पारंपरिक मतपत्रिका मोजण्याच्या प्रक्रियेत मानवी त्रुटी होण्याची शक्यता असते. ईव्हीएममध्ये ही शक्यता नसते.
2. मतदान प्रक्रियेतील गडबड कमी होते – मतदान प्रक्रियेमध्ये पारंपारिक पद्धतीने ज्यावेळी मतदान घेतले जात होते त्यावेळी मतपत्रिका चोरणे, बनावट मतपत्रिका टाकणे किंवा एका व्यक्तीच्या नावे दुसरी व्यक्ती मतदान करून जाणे, मयत व्यक्तीच्या जागी मतदान करणे यासारखे अनेक गैरप्रकार झालेले आपणाला दिसून येतात. परंतु ईव्हीएम मध्ये अशा प्रकारच्या गैरप्रकारांना खूप मोठ्या प्रमाणात आळा बसलेला आपल्याला दिसून येतो. थोडक्यात मतपत्रिका चोरणे, बनावट मतपत्रिका टाकणे, पुन्हा मतदान करणे यांसारख्या गैरप्रकारांना आळा घालण्यासाठी ईव्हीएममुळे आळा बसला आहे.
3. वेळ वाचतो आणि परिणाम लवकर जाहीर करता येतात – ज्यावेळी आपण मतपत्रिकेवरती मतदान घेत होतो त्यावेळी निकाल लावण्यास खूप विलंब लागत

होता. परंतु आज ईव्हीएम च्या मदतीने पाहिले तर मतमोजणी खूप जलद गतीने होते. त्यामुळे आपला वेळ वाचतो आणि निकाल देखील जाहीर करता येतो. मतपत्रिकांच्या तुलनेत ईव्हीएमच्या मदतीने मतमोजणी जलद होते.

4. व्हीव्हीपॅटमुळे पारदर्शकता वाढली – व्हीव्हीपॅट मशीन मुळे प्रत्येक मतदाराला आपण कोणत्या उमेदवारांना मत केले आहे हे सात सेकंद त्या मशीन मध्ये त्यास चिठ्ठी पाहता येते. थोडक्यात व्हीव्हीपॅट यंत्रामुळे मतदारांना खात्री मिळते की, त्यांचे मत इच्छित उमेदवारालाच पडले आहे.

ईव्हीएम सुधारण्यासाठी उपाययोजना :

ईव्हीएम वरील वाद सोडवण्यासाठी आणि मतदान प्रक्रियेवरील विश्वास वाढवण्यासाठी काही सुधारणा सुचविता येतील.

1. व्हीव्हीपॅटची १००% पडताळणी – निवडणुकीनंतर सर्व व्हीव्हीपॅट चिठ्ठ्यांची मोजणी करण्यात यावी, जेणेकरून ईव्हीएमवरील विश्वास दृढ होईल.
2. स्वतंत्र तांत्रिक तपासणी समित्या – ईव्हीएमच्या विश्वासाहतेबाबत संशय असलेल्या प्रकरणांची तपासणी करण्यासाठी तज्ज्ञ समित्या नेमाव्यात.
3. मतदानानंतर मतदारांना डिजिटल पुष्टीकरण – नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करून मतदारांना सुरक्षित पद्धतीने त्यांचे मत नोंदवले गेल्याची पुष्टी मिळवण्याची संधी द्यावी.
4. राजकीय पक्ष व नागरी संस्थांना नियमित ऑडिटमध्ये सहभागी करणे – मतदान प्रक्रियेत पारदर्शकता आणण्यासाठी राजकीय पक्ष आणि नागरी संस्था यांना ईव्हीएमच्या तपासणीमध्ये सहभागी करावे.

निष्कर्ष :

भारताच्या निवडणूक प्रक्रियेत इलेक्ट्रॉनिक वोटिंग मशीन (ईव्हीएम) ही विश्वासाहता आणि पारदर्शकतेचे प्रतीक मानली जाते. मात्र प्रत्येक निवडणुकीनंतर काही पराभूत राजकीय गट आणि नेते ईव्हीएम हॅकिंगचा मुद्दा उचलून त्यावर प्रश्नचिन्ह उपस्थित करतात. या आरोपांचा खोलवर विचार केला तर कळते की, ईव्हीएम हॅक होण्याचा दावा तांत्रिकदृष्ट्या अशक्य आहे. भारतीय निवडणूक आयोगाने ईव्हीएमची रचना अतिशय सुरक्षित आणि स्वयंपूर्ण पद्धतीने केली आहे. ईव्हीएम हा एक स्वयंपूर्ण संगणकप्रणालीवर आधारित यंत्र आहे, ज्याला कोणत्याही बाह्य नेटवर्कशी जोडता येत नाही. हे यंत्र पूर्णतः ऑफलाइन असल्याने हॅकिंगसारखी गोष्ट केवळ अशक्य ठरते. इंटरनेटशी किंवा कोणत्याही वायरलेस नेटवर्कशी जोडणारा कोणताही घटक यात नाही. त्यामुळे कोणत्याही प्रकारच्या बाह्य हस्तक्षेपाचा किंवा तांत्रिक छेडछाडीचा धोका शून्य आहे. याशिवाय ईव्हीएमच्या सुरक्षिततेसाठी कडक नियम पाळले जातात. या यंत्राच्या निर्मितीपासून ते मतमोजणी प्रक्रियेपर्यंतच्या प्रत्येक टप्प्यावर कडेकोट सुरक्षा ठेवली जाते. ईव्हीएमला मतदार केंद्रांवर पोहोचवण्यापासून ते मतमोजणी संपेपर्यंत प्रत्येक हालचाल सीलमध्ये होते आणि

डॉ. निलेश गोकुळ शेरे

त्याची तपासणी राजकीय पक्षांच्या प्रतिनिधींसमोर केली जाते. मतदारांचे मतदान आणि मतमोजणी यामध्ये कोणताही तांत्रिक हस्तक्षेप होण्याची शक्यता उरत नाही. ईव्हीएमसोबत जोडलेली व्हीव्हीपॅट प्रणाली ही या यंत्राची आणखी एक विश्वासाहता वाढवणारी बाब आहे. मतदाराने दिलेल्या मताचा तपशील या प्रणालीत पाहता येतो, ज्यामुळे पारदर्शकतेची खात्री पटते. जर मतदान आणि मतमोजणी यामध्ये विसंगती जाणवली, तर व्हीव्हीपॅटच्या कागदी पुराव्यावर आधारित मतमोजणी केली जाऊ शकते. त्यामुळे ईव्हीएमबाबत शंका उपस्थित करणे हे अनाटायी ठरते. निवडणूक आयोगाने अनेक वेळा तंत्रज्ञ, हॅकिंग तज्ज्ञ, आणि राजकीय पक्षांच्या प्रतिनिधींना ईव्हीएम हॅक करून दाखवण्यासाठी खुले आमंत्रण दिले आहे. मात्र, आजवर कोणालाही हे यंत्र हॅक करता आलेले नाही.

परंतु तरी देखील 18 व्या लोकसभा निवडणुकीच्या आधी एप्रिल 2024 मध्ये 'सेंटर फॉर द स्टडी ऑफ डेव्हलपिंग सोसायटीज' (सीएसडीएस) या संस्थेने केलेल्या एका सर्वेक्षणातून पुढे आले की, साधारण दर चार व्यक्तींपैकी एका व्यक्तीचा निवडणूक आयोगावर विश्वास नाही. इलेक्ट्रॉनिक वोटिंग मशीन (ईव्हीएम) या यंत्राद्वारे होणाऱ्या मतदानामध्ये फेरफार केला जाऊ शकतो, असे 45 टक्के व्यक्तींना वाटते. सर्वेक्षणातून समोर आलेली ही तथ्ये चिंताजनक आहेत. याशिवाय हरियाणा विधानसभा निवडणुकीचा (ऑक्टोबर 2024) निकाल आपल्याला अमान्य आहे, अशी अधिकृत भूमिका काँग्रेसने घेतली. विरोधी पक्षाने अधिकृतरीत्या जनमताचा निर्णय अमान्य करण्यातून निवडणूक आयोगाच्या पारदर्शकतेवर पूर्णपणे शंका निर्माण केली आहे. एकुणच निवडणूक आयोगाची स्वायत्तता, पारदर्शकता आणि निष्पक्षता याबाबत गंभीर प्रश्न निर्माण झालेले आहेत. याचाही विचार होणे काळाची गरज आहे.

संदर्भसूची :

1. अशोक शुक्ला, ईव्हीएम इलेक्ट्रॉनिक वोटिंग मशीन की सच्ची कहानी, प्रभात प्रकाशन, दिल्ली.2019.
2. <https://www.loksatta.com/sampadkiya/columns/constitution-of-india-questions-on-the-credibility-of-election-commission-on-india-evm-machines-css-98-4681608/>
3. https://www.linkedin.com/?trk=article-ssr-frontend-pulse_nav-header-logo
4. <https://www.tarunbharat.net/Encyc/2024/12/8/E-VM-Machines.html>